

Czytelnia Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, fot. Anna Boroń

Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie (ATJKr)

Zakon jezuitów słynący wielkimi dokonaniami, mający burzliwe dzieje i gorliwych aż do męczeństwa „duszochwatów” ma na ziemiach Rzeczypospolitej bardzo ciekawą historię. Większość z jej opisów znajduje się w niewielkim archiwum, w którym mam zaszczyt dbać o zasoby, katalogować je oraz udostępniać dokumenty i opracowania użytkownikom.

Artykuł ten jest wyimkiem z mojej pracy dyplomowej pt. *Historia i praktyka kształtowania zasobu w Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego*^[1], w której zawarłam doświadczenie ze swojej długoletniej pracy w archiwum Towarzystwa Jezusowego w Krakowie. Praca ta dotyczyła głównie spraw praktycznych, jak wybranie odpowiedniej metody dla porządkowania zasobu w dobie digitalizacji. Historia archiwum jest w niej potraktowana jako tło i ciągle oczekuje na naukowe opracowanie, jakie mają np. biblioteki jezuickie^[2]. Wciąż głównym źródłem informacji o historii archiwum są odręczne notatki ojca Jana Poplatka^[3] oraz wspomnienia długoletniego archiwisty brata Alojzego Furczyka^[4] dotyczące czasów współczesnych (oba te źródła zostały uwzględnione i w niewielkim stopniu poszerzone we wstępie

[1] A. Boroń, *Historia i praktyka kształtowania zasobu w Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego*, Katowice 2006, mps. Praca napisana na Podyplomowych Studiach Archiwistyki Kościelnej Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach pod kierunkiem dr Hanny Krajewskiej.

[2] L. Grzebień, *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVII wieku*, Kraków 2013.

[3] J. Poplatek, *Historia Archiwum Prowincji Małopolskiej*, ATJKr rkps 1149-XVI.

[4] A. Furczyk, *Dzieje Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w latach 1969–1984*, „Nasze Sprawy” 1985, nr 10.

do inwentarza wydanego w 2017 roku^[5], z których również korzystałam. Mimo że moja praca raczej zbiera dotychczasową wiedzę, niż odkrywa nieznane, wydaje się interesujące, aby jej część dotyczącą historii i zasobu archiwum opublikować. Celem moim bowiem jest spopularyzowanie i przybliżenie miejsca, które każdy mieszkaniec Krakowa miał wielokrotnie, przechodząc przez Mały Rynek. Artykuł został uzupełniony, ale skupia się tylko na najważniejszych faktach i podstawowej literaturze, która dotyczy dziejów Archiwum Prowincji Polski Południowej.

Fascynujące początki

Od strony Małego Rynku wylania się różowa absyda kościoła św. Barbary. Zaraz przy niej, po lewej stronie, na drugim piętrze znajduje się Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego. Archiwum związane z urzędem prowincjała wielokrotnie zmieniało miejsce. Przy Małym Rynku 8 archiwum znalazło się na stałe w 1909 roku, ale w obecnych pomieszczeniach (na II piętrze) jest dopiero od 1969 roku. Jego historia jest tak burzliwa jak dzieje zakonu jezuitów i odzwierciedla stan wielu archiwów polskich – w kraju często nawiedzanym przez wojny.

Zakon jezuitów, założony przez Ignacego Loyolę i zatwierdzony w 1540 roku przez papieża Pawła III, w krótkim czasie rozprzestrzenił się po całym świecie. Nikt wtedy nie przypuszczał, że dziesięciu przyjaciół ze studiów w Paryżu^[6] stworzy dzieło, które odcisnie piętno na kulturze, sztuce, nauce i polityce. Pod hasłem *Ad maiorem Dei gloriam* rozproszyli się po różnych kontynentach, ucząc, nawracając i pracując naukowo na większą chwałę Boga.

Do Polski chciał ich sprowadzić papież Paweł III, który w obliczu niebezpieczeństw herezji, które zagroziły Kościołowi polskiemu po śmierci Zygmunta Starego, zaczął szukać skutecznych mediatorów. Rozmowy prowadzone były z samym Ignacym. Pomysł nie doszedł jednak do skutku, a pierwszy jezuita dotarł tu dopiero w 1555 roku^[7]. Jeden z ojców założycieli, Alfons Salmeron, zapuścił się na niegościnne ziemie, jak sam wspominał, bez ciepłej odzieży i na mule^[8]. W dwa lata później przybył sam Piotr Kanizy, ale i on nic nie zdziałał. Dopiero w 1564 roku kard. Stanisław Hozjusz sprowadził pierwszych jezuitów do Braniewa, a następnie do Pułtuska i do Wilna. O. generał Franciszek Borgiasz nie był z tego zadowolony, ale z dalekiego Rzymu sprawy wydawały się o wiele prostsze, niż były w istocie^[9].

[5] L. Grzebień, *Inwentarz Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie. Rękopisy do 1820 r.*, Kraków 2017.

[6] Pierwsi towarzysze Ignacego Loyoli: Franciszek Ksawery, Jakub Laynez, Piotr Faber, Alfons Salmeron, Szymon Rodrigues, Mikołaj Bobadilla, Klaudiusz Jay, Paschazy Broet, Jan Codure (J. O'Malley, *Pierwsi jezuitów do Polski*, „Nasza Przeszłość” 1964, t. 20, s. 32).

[7] J. Korewa, *Sprowadzenie jezuitów do Polski*, „Nasza Przeszłość” 1964, t. 20, s. 16.

[8] Tamże, s. 22.

[9] J. Paszcenda, *Kościół św. Barbary w Krakowie z domem zakonnym księży jezuitów. Historia i architektura*, Kraków–Wrocław 1985, s. 35.

Jezuici w Krakowie

Kraków nie był zainteresowany sprowadzeniem nowego zakonu, a nawet wykazywał wrogie nastawienie, zwłaszcza w środowisku uniwersyteckim. Mimo to w 1577 roku jezuita rozpoczęli starania o osiedlenie się przy kościele św. Marka, a równolegle legat papieski, jezuita Antonio Possevino próbował znaleźć inne miejsca i osiedlić zakonników „pod jakimkolwiek pozorem”^[10]. Dwóch włoskich jezuitów zamieszkało więc u proboszcza przy kościele (dziś nieistniejącym) św. Szczepana. Ostatecznie jezuita otrzymali 1 II 1583 roku od bp. Piotra Myszkowskiego^[11] kościół św. Barbary i utworzyli w przylegających budynkach tzw. dom profesów^[12], czyli klasztor^[13]. Ciągle jednak trwały pertraktacje dotyczące zakupu nowej działki dla wybudowania kolegium i kościoła przy ul. Grodzkiej. Co do tego nie było jednak zgodności nawet między ojcami Piotrem Skargą i Jakubem Wujkiem^[14].

W 1597 roku wreszcie położono kamień węgielny pod budowę kościoła przy ul. Grodzkiej (kościół św. św. Piotra i Pawła), do którego w XVII w. dobudowano kolegium.

Prowincja polska

Wobec rozwijającej się działalności zakonu na ziemiach polskich ojciec generał Everard Marcurian zdecydował o utworzeniu osobnej Prowincji Polskiej (obejmującej Polskę i Litwę), odłączając ją w 1574 roku od Prowincji Austriackiej. Pracowali w niej i sprawowali władzę głównie cudzoziemcy^[15]. Natomiast w 1608 roku doszło do kolejnego podziału na Prowincję Polską i Litewską. W skład tej drugiej weszło Mazowsze. W 1755 roku wydzielono Prowincję Wielkopolską (Kraków, Gdańsk, Bydgoszcz, Poznań, Krosno) i Prowincję Małopolską (Lwów, Jarosław, Przemyśl, Stanisławów, Kamieniec Podolski). Z kolei z Prowincji Litewskiej wyodrębniono w 1759 roku Prowincję Mazowiecką (Warszawa, Nieśwież, Pułtusk, Pińsk, Połock, Mohylew i Witebsk), Litewską, w której granicach zostało Wilno, Braniewo i Dyneburg^[16].

Ten stan przetrwał do 1773 roku, kiedy to papież Klemens XIV poprzez brewe z dnia 21 lipca *Dominus ac Redemptor* rozwiązał zakon jezuitów na całym świecie.

[10] Tamże.

[11] J. Sygański, *Dyplom Piotra Myszkowskiego, biskupa krakowskiego, oddający Jezuitom kościół św. Barbary*, „Nasze Wiadomości”, t. 3: 1910–1912, s. 402–404.

[12] Profes – jezuita, który złożył wszystkie cztery śluby (czystości, posłuszeństwa, ubóstwa i posłuszeństwa papieżowi w sprawie misji). Tylko profesji mogą obejmować wysokie funkcje w zakonie. Zob. J. Kołacz, *Słownik języka i kultury jezuitów polskich*, Kraków 2006.

[13] Tamże, s. 49.

[14] Tamże, s. 65.

[15] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Kraków 1996, s. 540.

[16] Tamże, s. 541.

W Polsce jego majątek przejęła Komisja Edukacji Narodowej. Doszło wtedy do wielu nadużyć, majątek został sprzedany lub rozgrabiony. Zakonnicy rozproszyli się. Wielu z nich nie musiało jednak lękać się o swoje utrzymanie. Wobec braku księży mogli liczyć na zatrudnienie i środki do życia^[17] – a nieraz godności biskupie (Adam Naruszewicz, Ignacy Raczyński, Jan Paweł Woronicz, Jan Albertrand i inni). Część przetrwała jako kler diecezjalny, młodzież zakonna powróciła do domów, jednak księża starsi cierpieli często biedę^[18].

W Prusach brewe kasacyjne przeprowadzono dopiero w 1780 roku, a w Rosji Katarzyna II w ogóle zabroniła jego ogłoszenia. Po I zaborze w rękach rosyjskich znajdowały się cztery kolegia: w Połocku, Dyneburgu, Witebsku i Orszy, rezydencje w Mohylewie i Mściślawiu oraz 12 domów misyjnych. Pracowało w nich 201 jezuitów, w tym 97 księży^[19]. Paradoksalnie więc caryca przyczyniła się do zachowania zakonu, a z czasem w 1780 roku powstał nawet nowicjat w Połocku. Jednocześnie starano się o uzyskanie potwierdzenia dla działalności tzw. jezuitów białoruskich, co w efekcie doprowadziło w 1801 roku do oficjalnego zatwierdzenia zakonu w Rosji przez Piusa VII, a następnie w 1804 roku w Królestwie Obojga Sycylii, aż w końcu 1814 roku na całym świecie. Jednak znowu, paradoksalnie, po wznowieniu zakonu jego sytuacja za Aleksandra I pogorszyła się i w 1820 roku car – nakazem banicyjnym – usunął go z Rosji. Część zakonników opuściła zakon i pozostała w Rosji, część wyjechała do Włoch i Francji, a 158 zakonników przeszło do Galicji, gdzie otworzono kolegia w Tarnopolu, Starej Wsi, rezydencje w Łańcucie i Tuchowie. Powoli tworzyła się prowincja nazwana Galicyjską (1820–1833). W 1833 roku zmieniono nazwę na Austriacko-Galicyjską, a w roku 1838 na Galicyjsko-Austriacką, aby w 1846 podzielić ją na Austriacką i Galicyjską. Stan ten nie trwał długo, gdyż w 1848 roku Prowincja Galicyjska została skasowana ukazem banicyjnym Ferdynanda I, a zakonnicy rozproszyli się, udając się na Śląsk i do Wielopolski.

Do Galicji jezuita powrócili w 1852 roku, odbudowując stare siedziby, takie jak: Tarnopol, Nowy Sącz, Lwów, Stara Wieś, a także otwarli nowe: Chyrów^[20] i Staniątki. Do Krakowa powrócili dopiero w 1867 roku. Wobec trudności z odzyskaniem kościoła św. św. Piotra i Pawła oraz św. Barbary zakupiono posiadłość przy ul. Kopernika. Przeniesiono tam kurię ze Lwowa, wybudowano dom i kolegium. Z czasem również zbudowano tam także kościół Najświętszego Serca Jezusowego (1921). Kościół św. Barbary odzyskano w 1874 roku, a kamienicę (rezydencję) dopiero

[17] J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*. Kraków 1973, s. 35.

[18] S. Załęski, *Historia zniesienia zakonu i jego zachowanie na Białej Rusi*, Lwów 1874, s. 49–55.

[19] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, dz. cyt., s. 543.

[20] J. Niemiec, *Zakład naukowo-wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie 1886–1939*, Rzeszów–Kraków 1998.

w 1909 roku i wtedy prowincjał przeniósł się wraz z kurią na stare miejsce. Wtedy też przeniesiono tu archiwum^[21].

W momencie odzyskania niepodległości w 1918 roku prowincję przemianowano na Prowincję Polską, a w 1926 wydzielono Prowincję Wielkopolsko-Mazowiecką i Prowincję Małopolską.

Początek wieku XX to czas wielkiej aktywności jezuitów na polu duszpasterskim, wychowawczym i szkolnym. To moment powstawania i działania bractw, sodalicii i innych inicjatyw, jak np.: Związek Młodzieży Rękodzielniczej i Przemysłowej, Stowarzyszenie św. Zyty, klub sportowy „Juvenia”, rozwój Apostolstwa Modlitwy i wydawnictwa^[22]. Od 1912 roku Prowincja Galicyjska posiadała misję w Zambii, a o. Jan Beyzym zapoczątkował misję na Madagaskarze jeszcze w 1898 roku. Rozwijały się takie ośrodki szkolne jak Wilno, Chyrów, Tarnopol i Pińsk.

Ten wspaniały rozwój zniweczyła II wojna światowa, która spowodowała liczne straty wśród zakonników. Zginęło ok. 68 jezuitów – m.in. wybitny historyk i opiekun archiwum Stanisław Bednarski.

Po wojnie z powodu zmiany granic zakon utracił ośrodki w Wilnie, Lwowie, Chyrowie, Kochawinie i Pińsku. Otwarto nowe placówki we Wrocławiu, Krakowie (Przegorzałach), Kłodzku i Wambierzycach. Od 1975 roku prowincja nosi nazwę: Prowincja Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego. Druga prowincja w Polsce (Wielkopolsko-Mazowiecka) mieści się w Warszawie i posiada swoje własne archiwum^[23].

Dzieje archiwum jezuickiego

Początki archiwum na ziemiach polskich sięgają roku 1575, kiedy to oddzielono domy na terenie Polski od Prowincji Austriackiej. Mieściło się ono w Krakowie i było częścią składową kurii prowincjała. Do 1608 roku skupiało w sobie materiały do dziejów domów, osób, spraw na terenie Korony i Litwy, Siedmiogrodu, Szwecji i Mołdawii^[24]. Wraz z podziałem prowincji w 1608 roku utworzono także odrębne archiwum z siedzibą w Wilnie.

Po kolejnym podziale prowincji z 1755 roku dom profesów w Krakowie stał się siedzibą Archiwum Prowincji Wielkopolskiej. Kuria Małopolska wraz z archiwum została przeniesiona do Jarosławia, a potem do Lwowa. Archiwum Prowincji Mazowieckiej urządzono w Warszawie, a Litewskiej w Wilnie.

[21] J. Paszenda, *Cztery wieki jezuitów w Krakowie*, w: *Studia z historii jezuitów*, Kraków 1983, red. S. Nawrocki, s. 156.

[22] S. Cieślak, *Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856–1914*, Kraków 2013.

[23] K. Dorosz, K. Trzczińska, *Jezuici w obiektywie. Zbiory fotograficzne Archiwum Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego*, <https://czasopisma.kul.pl/index.php/abmk/article/view/13205/12117> (dostęp: 30.08.2023).

[24] J. Poplatek, *Historia Archiwum Prowincji Małopolskiej*, dz. cyt., s. 12.

Te cenne zbiory w momencie kasaty uległy rozproszeniu. Część przejęła KEN i wcieliła do Biblioteki Jagiellońskiej, część przejęli cystersi z Mogiły (zwrócili w XX w.), wiele wywieźli Tadeusz Czacki i Jerzy Ossoliński. Reszta dostała się w prywatne ręce i trafiła do rodzinnych kolekcji lub antykwaratów. W 1818 roku Jerzy Samuel Bandtkie za zgodą senatu akademickiego przeznaczył na makulaturę ok. 500 rękopisów^[25]. Z dawnej spuścizny dzisiejsze archiwum posiada tylko fragmenty. Większość znajduje się w Rzymie w Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI), w Warszawie w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD), Archiwum Narodowym w Krakowie (Teki Schneidera) oraz bibliotekach (Jagiellońska, Ossolińskich, PAN i PAU). Wiele jezuickich materiałów posiadają biblioteki i archiwa w Szwecji, Wiedniu i Wilnie^[26]. Należy tu wspomnieć o istniejącym w czasie kasaty Archiwum Prowincji Białoruskiej (Połock), które stanowi ważną część zbiorów obecnego archiwum krakowskiego. Główny zrąb jednak zajmują dokumenty wytworzone po 1820 roku.

Obecnie działające Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego (początkowo Prowincji Galicyjskiej, od 1926 roku Prowincji Małopolskiej, od 1975 roku obecna nazwa) powstało po wznowieniu zakonu i usunięciu go z Rosji w 1820 roku. Zanim prowincjał wraz z kurią i archiwum osiadł z powrotem w Krakowie przy kościele św. Barbary, kilkakrotnie zmieniał miejsce (m.in. Lwów). Nawet już w samym Krakowie archiwum kilkakrotnie przenoszono z ul. Grodzkiej na Kopernika, aby ostatecznie urządzić osobne pomieszczenie archiwalne w domu przy Małym Rynku 8, gdzie znajduje się do dziś.

Te wszystkie wędrówki nie sprzyjały porządkowaniu zasobu. Ślad pierwszej takiej próby spotykamy w 1833 roku^[27]. Następnie dopiero ok. 1898 roku, kiedy „curatorem” archiwum został o. Tomasz Wall. Pierwszym zadaniem nowego archiwisty było znalezienie osobnego, zamkniętego pomieszczenia, gdyż dotychczas archiwalia zgromadzone były na kilku półkach w korytarzu. W 1904 roku o. Wall przeniósł archiwum z ul. Grodzkiej na ul. Kopernika. Niestety tamtejsze warunki także nie zapewniały komfortu pracy i przechowywania. Dlatego w 1909 roku nowy archiwista, o. Józef Sas, przeniósł zbiory na Mały Rynek 8 do domu profesów. O. Wall powrócił do pracy w archiwum w 1910 roku i pracował w nim aż do śmierci w 1911 roku. Rozszerzył on zbiory poprzez liczne zakupy, dokonał wstępnych prac inwentaryzacyjnych. Jemu jezuiti zawdzięczają m.in. sporządzenie i opracowanie wielu kazań, na których podstawie wydano 10 tomów *Kazań i szkiców Księża Towarzystwa Jezusowego*^[28]. Jednak tak on, jak i jego zastępcy ograniczali się do porządkowania zbiorów tylko „z grubsza” i nie pozostawili katalogów.

[25] Tamże, s. 22–23.

[26] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, dz. cyt., s. 17.

[27] J. Popłatek, *Historia Archiwum Prowincji Małopolskiej*, dz. cyt., s. 6.

[28] L. Grzebień, *Inwentarz Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie*, dz. cyt., s. 7–8.

Do inwentaryzacji przystąpił dopiero o. Józef Brząkański w latach 1912–1914, który spisał katalog archiwaliów według kolejności (katalog ten został zniszczony przy późniejszych pracach). Jego działania kontynuował o. Jan Roth w latach 1915–1920 oraz w latach 1920–1921 o. Julian Smodlibowski. Prace te jednak były mało wartościowe, gdyż opisana zawartość jednostek nie odpowiadała treści i wciąż brakowało katalogów rzeczowych i osobowych^[29].

Sytuacja zmieniła się, gdy archiwistą został o. Stanisław Bednarski, który od 1924 roku kierował pracami archiwum oraz jego pomocnik brat Bernard Nierowisz. Do 1940 roku sporządzili oni katalog osobowy, rzeczowy, topograficzny. Utworzyli ok. 1011 jednostek archiwalnych (układali dokumenty tematycznie, zszywali w tomy i pakowali w tekturowe pudła). Pozyskiwali cenne zbiory poprzez zakupy antykwaryczne lub tworząc ok. 90 tomów fotokopii z Archiwum Romanum Societatis Iesu (ARSI) dzięki wsparciu PAU. Dało to początek ośrodkowi badawczemu nad dziejami jezuitów w Krakowie. Fotokopie i mikrofilmy (uzupełnione później głównie przez o. Ludwika Grzebienia) są przechowywane w Bibliotece Naukowej Księży Jezuitów przy ul. Kopernika 26^[30]. Bednarski, aresztowany i zamęczony przez nazistów, zmarł w Sachsenhausen w 1942 roku w opinii świętości^[31].

Po wojnie pracowali w archiwum wybitni historycy, jak o. Poplatek i o. Bronisław Natoński, jednak przy nawale własnej pracy naukowej nie mogli się poświęcić pracom *stricto* porządkowym, których koniecznie po wojnie potrzebowało archiwum.

Coraz większym problemem stawał się brak dużego pomieszczenia. Do 1969 roku archiwum wraz z biblioteką zajmowało pokój na drugim piętrze. Jednak gdy pieczę nad nim przejął w 1956 roku niestrudzony w pracy brat Alojzy Furczyk, który prawie zamieszkał w pracowni archiwalnej, zarówno prace remontowe, jak i archiwalne nabrały tempa. Sprawował tę funkcję do swojej śmierci w 1995 roku.

Do potrzeb archiwum przystosował sale dawnej Sodalicji Mariańskiej, co wiązało się z gruntownym remontem tarasu znajdującego się na dachu owej sali, aby zabezpieczyć się przed przeciekaniem wody. Wydzielił trzy pomieszczenia: pracownię, biuro i magazyn, w którym zbudował antresolę. Zadał także o wyposażenie w szafy na plany, szufladki na kartoteki, długi stół do pracy archiwalnej oraz wyposażył ciemnię i zakupił aparaty do zdjęć i mikrofilmów. Przez 40 lat sam porządkował zasoby i tak wspominał swoją pracę:

Opracowanie tych akt jest rzeczą żmudną i kosztowną. Najpierw należy zebrać w tom dokumenty związane ze sobą treściowo, ułożyć je w należyty

[29] J. Poplatek, *Historia Archiwum Prowincji Małopolskiej*, dz. cyt., s. 10.

[30] A. Bieś, L. Grzebień, M. Ingot, *Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego. Polonia*, t. 1, Kraków 2002, s. 6.

[31] L. Grzebień, *Inwentarz Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie*, dz. cyt., s. 9.

porządku, paginować i jako jednostkę inwentarzową wpisać do inwentarza, nadając jej numer archiwalny. (...) Akta jednostek archiwalnych rozpracowujemy szczegółowo i na kartach katalogowych notujemy zawarte w nich osoby i rzeczy, podając numer jednostki inwentarzowej i odpowiednią stronę. (...) Tak opracowane tomy dajemy do oprawy. (...) Oprawiony tom otrzymuje naklejkę z pieczętką archiwum i numerem inwentarzowym. Do tak przygotowanego tomu wkładamy kartę czytelnika, wsuwamy do futerału oznaczonego numerem inwentarzowym i ustawiamy na półce^[32].

W dalszej części artykułu wspominał:

Z upływem czasu luźne wiązki zmieniły się w oprawne tomy, z których każdy otrzymywał szczegółową kartotekę osobową i rzeczową. Kartoteka osobowa została ułożona alfabetycznie, a rzeczowa według organizacji zakonu i jego prac. Poza tym istnieje kartoteka domów, poczynając od 1556 roku z należącymi do każdego z nich aktami zachowanymi w naszym archiwum^[33].

Jeśli chodzi o porządkowanie zbiorów fotografii, brat A. Furczyk przyjął system zastosowany przez ks. Alfonsa Schletza, redaktora „Naszej Przeszłości”. Pojedyncze fotografie zostały naklejone na kartoniki, opisane i zgromadzone w pudełkach. Duże formaty fotografii zgrupował w teczkach.

Przy pracowni brat A. Furczyk postanowił założyć pracownię fotograficzną. Od 1975 do 1984 roku wykonał w archiwum 227 681 klitek mikrofilmowych z dokumentów rozproszonych w innych archiwach.

Brat Furczyk całkowicie poświęcił się swojej pracy. Ze wspomnień ustnych^[34] o nim wiemy, że pracował już od siódmej rano do późnych godzin wieczornych. Urządził sobie pokój obok archiwum i nawet nie schodził na wspólne posiłki, gotując samemu. Pracowicie spędzał dzień na sporządzaniu katalogów, indeksów. Pozostawił po sobie 3000 opracowanych jednostek archiwalnych i wykonanych mikrofilmów. Bogata korespondencja z jego czasów świadczy o bardzo rozwiniętej działalności archiwum. Niestety, brak wykształcenia archiwalnego (odbył tylko kurs organizowany przez Ośrodek Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych w Lublinie) odbił się specyficznym i wiadomym tylko jemu sposobie kształtowania zasobu archiwalnego. Dla usprawiedliwienia można dodać, że sposób ten jest funkcjonalny.

[32] A. Furczyk, *Dzieje Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w latach 1969–1984*, dz. cyt., s. 185–187.

[33] Tamże s. 188.

[34] Wspominał go Juliusz Melanowski, długoletni współpracownik, który w archiwum pracował jako wolontariusz, będąc już na emeryturze.

Aktualnie archiwum zajmują trzy sale na drugim piętrze. W pierwszej mieści się pracownia i czytelnia; druga przeznaczona jest na magazyn (na dole archiwalia, na antresoli biblioteka podręczna, czasopisma i fotografie); w trzeciej przechowuje się mapy, plany i muzealia. Zbiory obejmują ok. 200 m.b. akt (nie licząc map i fotografii), jest to 6000 jednostek archiwalnych. Według przyjętego przez poprzednich archiwistów systemu archiwalia były zszywane i oprawiane w tomy w zakresie jednostki archiwalnej. Obecnie akta nie są zszywane, tylko zabezpieczane w teczkach bezkwasowych i pudłach archiwalnych.

Zasób archiwum nie jest wydzielony w zespoły. Numeracja jednostek jest nadawana automatycznie od 1 do nieskończoności i przypomina bardziej system biblioteczny niż archiwalny. Czasami nadana jest numeracja rzymska dla wyodrębnienia wewnętrznego podziału materiału. Każdy tom był oprawiany osobno (np. sygn. 1234, 1345-I), ale często zdarza się, że kilka tomów jest oprawionych wspólnie (1011 I–X). Dokumenty dobierano w tomy na podstawie doboru treściowego (np. akta dotyczące spraw materialnych domów, spuścizna). Często jednak wewnątrz tomu znajdują się różnorodne materiały (np. gdy było za mało dokumentów na utworzenie osobnego tomu, archiwista zszywał kilka wiązek dokumentów). Czasem nadany jest wspólny tytuł (np. *Różne dokumenty z domu św. Barbary*), a czasem każdy zszyty wspólnie tom ma swój własny tytuł. Niektóre z nich nie mają tytułu, a tylko zawierają spisy poszczególnych dokumentów. Dzieje się tak wtedy, gdy zszyte dokumenty są na tyle różnorodne, że nie można im nadać wspólnego tytułu.

Do zorientowania się w zasobie służą kartkowe katalogi osobowe, geograficzne i rzeczowe. Podstawą zdobywania informacji o zakonnikach są katalogi osobowe (*Catalogus personarum*), tworzone praktycznie od początku istnienia zakonu, które skrupulatnie, rok po roku zbierały informacje o funkcjach pełnionych przez daną osobę.

W 2017 roku został wydany inwentarz zawierający spis najstarszych rękopisów^[35]. W archiwum znajdują się także zbiory fotografii, map i planów oraz starodruków i pergaminów. Tak jak wspomniałam wyżej, w archiwum znajdziemy głównie dokumenty od 1820 roku do dziś (spuścizny, dokumenty domów, rezydencji, kolegiów, szkół) z elementami ocalonych lub pozyskanych rękopisów i rzadkich druków sprzed kasaty i czasu tzw. Prowincji Białoruskiej.

Przepisy dotyczące funkcjonowania archiwów jezuickich

Jezuici zawsze doceniali rolę archiwów, co wynikało z konieczności utrzymania porządku dokumentów dla prowadzenia prężnej działalności i utrzymania scentralizowanej organizacji. Gromadzono więc materiały świadomie i celowo. Archiwa miały trzystopniową organizację, tzn. znajdowały się w domach zakonnych (kolegia, rezydencje, stacje misyjne), w prowincjach (archiwum prowincji) oraz w Kurii Generalnej

[35] L. Grzebień, *Inwentarz Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie*, dz. cyt.

w Rzymie (archiwum centralne)^[36]. Przeważnie sporządzano dokumenty w trzech egzemplarzach. Dzięki temu wiele treści udało się ocalić mimo dziejowych burz.

W archiwach gromadzono przede wszystkim spuściznę duszpasterską, dokumenty majątkowe, korespondencję. Oprócz tego istniał obowiązek prowadzenia ok. 40 ksiąg sprawozdawczych na temat składu personalnego, majątkowego, historii, administracji, burs itp.^[37].

Wskazówki dotyczące prowadzenia i urządzania archiwum współcześnie znajdziemy je w *Manuale Practicum Iuris Societatis Iesu*^[38] oraz w *Practica Quaedam*^[39]. Obydwa dokumenty mają charakter wewnętrznego prawa zakonnego i w stosunku do Konstytucji zakonnych stanowią rodzaj wskazówek administracyjnych. Z nich zostało utworzone kompendium dla pracowników archiwum: *Praktyczne wskazania dotyczące archiwów Prowincji, Domów i Dzieł Apostolskich* (w skrócie *Praktyka*)^[40]. Według podręcznika archiwum jezuickie to miejsce gromadzenia wszelkiego rodzaju dokumentów (pism, materiałów dźwiękowych, obrazów i nośników informatycznych) użytecznych w rządzeniu i administrowaniu rzeczami materialnymi oraz takich, które pozostają w rozmaitych związkach z historią Towarzystwa, prowincji domów bądź dzieł^[41]. Do pracy archiwalnej powinny być zatrudniane osoby kompetentne, do których należy porządkowanie, archiwizowanie, klasyfikowanie i utrzymanie archiwaliów w dobrym stanie. Archiwiści podlegają asystentowi prowincjała, czyli socjuszowi lub wyznaczonemu dyrektorowi.

Praktyczne wskazania rozróżniają archiwa żywe (z dokumentami używanymi na bieżąco) i historyczne. Tylko dokumenty z archiwum historycznego mogą służyć za materiał poszukiwań naukowych. Dostęp do nich regulują postanowienia prowincjała. Należy pamiętać, że archiwa te są prywatne i dostęp do nich może być dowolnie regulowany przez władze^[42].

W kwestii porządkowania archiwów *Praktyka* stosuje bardzo ogólne wskazówki. Wystarczy, aby je porządkować zgodnie z odpowiednimi technikami, zapewnić łatwy dostęp poprzez odpowiednie pomoce archiwalne. Dopuszcza stosowanie nowoczesnych środków archiwizacji (komputeryzacja, digitalizacja), pozostawiając ich wybór osobom kompetentnym^[43]. Na archiwiście spoczywa obowiązek

[36] R. Danieluk, *Rzymskie archiwum Towarzystwa Jezusowego: geneza, zasób, funkcjonowanie*. „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 118: 2022, s. 67–82, <https://czasopisma.kul.pl/index.php/abmk/article/view/11357/12441> (dostęp: 1.09.2023).

[37] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, dz. cyt., s. 16.

[38] *Manuale Practicum Iuris Societatis Iesu*, Rzym 1997.

[39] *Practica Quaedam*, Rzym 1994.

[40] *Praktyczne wskazania dotyczące archiwów Prowincji, Domów i Dzieł Apostolskich*. Maszynopis.

[41] Tamże, s. 1.

[42] Tamże, s. 2.

[43] Tamże.

okresowego (przynajmniej raz w roku) przeglądania zbiorów w celu sprawdzenia, czy znalazły się w archiwum wszystkie dokumenty, aby móc je następnie przenieść z archiwum żywego do historycznego, odebrać materiały wypożyczone, utrzymać porządek czy wybrakować^[44].

Jeśli chodzi o konserwację, zalecane jest przechowywanie archiwaliów w pudłach lub odpowiednich kartonach.

W sprawie wyboru metody archiwizowania *Praktyka* pozostawia wolny wybór. Ważne jest tylko to, aby dla archiwów tego samego regionu lub kręgu kulturowego zachować pewną jednorodność. Nad nią ma czuwać koordynator, do którego zadań należy również dbanie o przekazywanie odpowiednich dokumentów do archiwum prowincji^[45].

Praktyka szczegółowo wymienia rodzaje dokumentów, które należy gromadzić w archiwum Prowincji. W uwagach zaznaczono, że kolejność, w jakiej są wymieniane, może być przyjęta jako sposób porządkowania. Poniżej podam przykłady typów dokumentów dotyczących władz zakonnych, które należy gromadzić. Unaocznim nam to strukturę zakonu oraz zapoznam z zasobem archiwum^[46]. Oprócz nich *Praktyka* wymienia dokumenty dotyczące zarządzaniem dobrami materialnymi i historii Prowincji.

Dokumenty dotyczące władz zakonnych

1. Dokumenty Stolicy Apostolskiej (listy, dekryty, reskrypty, dyspensy).
2. Dokumenty władz kościelnych danego terytorium (umowy, uzyskane decyzje, upoważnienia).
3. Dokumenty władz cywilnych (umowy, decyzje, wyroki rządu, gmin, trybunałów odnoszące się do danej prowincji).
4. Dokumenty Ojca Generała (dekryty, reskrypty, listy podpisane przez niego osobiście bądź w jego imieniu).
5. Dokumenty Konferencji Prowincjałów i wyższych przełożonych regionów.
6. Akta Kongregacji Prowincji (i inne związane z nią dokumenty oraz odpowiedzi Ojca Generała na postulatory Prowincji).
7. Dokumenty prowincjałów (listy okólne, spostrzeżenia z wizytacji domów i dzieł, kopie ważnych listów, plany i projekty apostolskie, znaczące zaangażowania z instytucjami lub osobami trzecimi, ważne decyzje dotyczące osób, rozmowy opatrzone podpisem prowincjała, napomnienia na piśmie, nakazy).
8. Akta konsulty Prowincji.
9. Akta ze spotkań Komisji Prowincji.
10. Kopie statystyk i katalogów wysyłanych co roku lub okresowo do Kurii Generalnej.
11. Katalogi trzyletnie.

[44] Tamże.

[45] Tamże, s. 4.

[46] Tamże, s. 3–7.

12. Informacje o kandydatach (o nowicjuszach, informacje do święceń, do ostatnich ślubów, o kandydatach na przełożonego).
13. Wykazy i księgi (dopuszczonych do ślubów i nowicjatu, stopni na uczelni, opinie konsultorów przy święceniach, zmarłych, usuniętych, spisy chronologiczne, opinie cenzorów publikacji).
14. Oryginalne dokumenty różnych akt (prośby scholastyków i braci o pierwsze śluby, formuły ślubów podpisane przez składających, prośby i deklaracje potrzebne do święceń kapłańskich, akty rezygnacji z dóbr, testamenty, dymisje itd.).
15. Listy otrzymane przez Prowincjała.
16. Dokumenty, które wpłynęły od pomagających Prowincjałowi (delegatów, asystentów).
17. Katalog dobroczyńców Prowincji.

Podsumowując, widać, że władze zakonne przywiązują dużą wagę do gromadzenia dokumentów i przygotowania ich do udostępnienia dla badaczy. Sposób kształtowania zasobu pozostawiony jest pewnej dowolności i wynika z utylitarznego traktowania zbioru – dokumenty mają być łatwe do odszukania i szybko dostępne bez zbędnej biurokracji.

Bezcenne zasoby

Z najcenniejszych zbiorów należy wymienić bullę papieża Grzegorza XIII z 1583 roku zatwierdzającą przekazanie kościoła św. Barbary jezuitom^[47]; dokument Stefana Batorego^[48] (niestety bez pieczęci) oraz dokumenty Zygmunta Wazy z idealnie zachowanymi pieczęciami w metalowej puszcze lub woskowej misce^[49].

Z ciekawostek należy wspomnieć o autografie królowej Eleonory, żony Michała Korybuta Wiśniowieckiego, który umieściła w księdze Bractwa pod wezwaniem Wniebowzięcia Maryi założonego w Krakowie^[50]. Ostatni podpis w tej księdze złożył gen. Józef Haller^[51].

Interesującym przykładem pamiątek po osobach wyniesionych na ołtarze przez Kościół katolicki są zbiory listów pisane do o. Marcina Czermińskiego – redaktora *Misji Katolickich*, w których znajdziemy m.in. odręczne listy bł. o. Jana Beyzyma z jego działalności w kolonii trędowatych na Madagaskarze^[52].

[47] *Dyplom papieża Grzegorza XIII*, ATJKr rkps 1731.

[48] *Dyplom Stefana Batorego*, ATJKr rkps 1730.

[49] *Dyplomy Zygmunta Wazy*, ATJKr rkps 1732, 1735, 1736.

[50] *Album Sodalium Congregationis sub titulo Assumptionis B. Mariae V. erectae In domo professa Cracoviensi Societatis Iesu*, ATJKr rkps 848, s. 152.

[51] Tamże, s. 197.

[52] *Listy o. Jana Beyzyma T.J. Opiekuna trędowatych na Madagaskarze pisane do O. Marcina Czermińskiego redaktora „Misji Katolickich” (...) w latach 1898–1902*, ATJKr rkps 269-1.

Dla badaczy historii Kościoła cenniejsze (jak wskazuje ewidencja archiwalna) są jednak materiały z dziejów szkolnictwa, kaznodziejstwa czy historii prowincji i poszczególnych domów jezuickich, np. praca doktorska pracownika archiwum Stanisława Augustynka pt. *Prowincja Małopolska Towarzystwa Jezusowego w latach 1926–1939*^[53].

Na szczególne zainteresowanie zasługują materiały dotyczące Chyrowa – jednej z najbardziej znanych szkół średnich w Polsce (dziś na terenie Ukrainy, przebudowanej na luksusowy hotel). Zbiory obejmują bogatą faktografię, zdjęcia i wspomnienia^[54].

W Archiwum Prowincji Polski Południowej znajdziemy również dokumenty dotyczące Związku Młodzieży Przemysłowej i Rękodzielniczej w Krakowie założonej przez o. Mieczysława Kuznowicza przy ul. Skarbowej, począwszy od planów budowy, aż do wznowienia działalności w latach 90., a także wielu innych stowarzyszeń i sodalicii^[55].

Dokumenty dotyczące historii domów są reprezentowane głównie przez kroniki i tzw. *litterae annuae*, czyli coroczne spisy najważniejszych wydarzeń. Archiwum posiada historie domów z terenów dzisiejszej Polski oraz Lwowa, Czerniowiec, Kołomyi, Kochawiny, Tarnopola czy Wilna.

Dzieje archiwum nie tylko odzwierciedlają burzliwe koleje losu zakonu, ale przede wszystkim archiwum to zawiera źródła nie do pominięcia przy kwerendzie naukowej dotyczącej historii kościoła. Ze świadomością fascynującej przeszłości zakonu i skarbów, które kryją magazyny, zapraszamy do korzystania z zasobów codziennie w godz. 9.00–13.30 po wcześniejszym umówieniu telefonicznym lub mailowym (<https://krakow.jezuici.pl/archiwum/>).

STRESZCZENIE

ANNA BORÓŃ

Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie (ATJKr)

Artykuł skupia się na ukazaniu burzliwej historii archiwum skutkującej licznymi zniszczeniami, a w ślad za tym zerwaniem związku pomiędzy aktami a ich wytwórcą, co z kolei odzwierciedla współczesne kłopoty z prawidłowym kształtowaniem zasobu.

Historia archiwum rozpoczęła się wraz z przybyciem jezuitów do Polski w 1564 roku, a jeszcze ściślej z utworzeniem niezależnej Prowincji Polskiej w 1574 roku z siedzibą

[53] S. Augustynek, *Prowincja Małopolska Towarzystwa Jezusowego w latach 1926–1939*, Kraków 2020, msp (praca doktorska obroniona UPJPII w Krakowie).

[54] J. Niemiec, *Zakład naukowo-wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie 1886–1939*, dz. cyt., s. 453.

[55] S. Cieślak, *Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856–1914*, Kraków 2013.

w Krakowie. Następnie prowincja wielokrotnie dzieliła się i zmieniała nazwy, aż do czasu rozwiązania zakonu w 1772 roku. Dzięki carycy Katarzynie II udało się jezuitom przetrwać na Białorusi, a po reaktywacji zakonu powrócić i odzyskać swoje placówki. Na Mały Rynek 8 archiwum powróciło w 1909 roku, gdzie pozostaje do dziś. Znajdują się w nim głównie dokumenty z XIX wieku oraz rozproszone pozostałości z wieków wcześniejszych, które udało się zachować i ocalić.

SŁOWA KLUCZOWE

jezuici, Towarzystwo Jezusowe, archiwa kościelne

SUMMARY

ANNA BORÓŃ

The Archive of the Southern Poland Province of the Society of Jesus in Krakow (ATJKr)

The article focuses on presenting the archive's turbulent history resulting in extensive destruction and, in consequence, breaking the link between the files and their author, which, in turn, reflects the current difficulties with correct shaping of the resources.

The archive's history started in 1564, when the Jesuits came to Poland and is related with the formation of the independent Polish Province with headquarters in Krakow. Subsequently, the province was divided and renamed multiple times until the dissolution of the congregation in 1772. Thanks to Tsarina Catherine II, the Jesuits managed to subsist in Belarus and after the reactivation of their congregation, they were able to return and get their establishments back. In 1909, the archive returned to Mały Rynek 8, where it remains to this day. It contains mostly 19th century documents and scattered records from earlier centuries that could be preserved and saved.

KEYWORDS

Jesuits, Society of Jesus, church archives

BIBLIOGRAFIA

- Bieś A., Grzebień L., Ingot M., *Polonica w Archiwum Rzymskim Towarzystwa Jezusowego*, t. 1: *Polonia*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2002.
Cieślak S., *Działalność społeczno-kulturalna jezuitów galicyjskich w stowarzyszeniach katolickich 1856–1914*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2013.

- Danieluk R., *Rzymskie archiwum Towarzystwa Jezusowego: geneza, zasób, funkcjonowanie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 118: 2022, s. 67–82, <https://czasopisma.kul.pl/index.php/abmk/article/view/11357/12441> (dostęp: 1.09.2023).
- Dorosz K., Trzczińska K., *Jezuici w obiektywie. Zbiory fotograficzne Archiwum Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego*, <https://czasopisma.kul.pl/index.php/abmk/article/view/13205/12117> (dostęp: 30.08.2023).
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. L. Grzebień, Wydawnictwo WAM, Kraków 1996.
- Furczyk A., *Dzieje Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w latach 1969–1984*, „Nasze Sprawy” 1985, nr 10.
- Grzebień L., *Organizacja bibliotek jezuickich w Polsce od XVI do XVII wieku*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2013.
- Grzebień L., *Inwentarz Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie. Rękopisy do 1820 r.*, Akademia Ignatianum, Kraków 2017.
- Kołacz J., *Słownik języka i kultury jezuitów polskich*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- Korewa J., *Sprowadzenie jezuitów do Polski*. „Nasza Przeszość” 1964, t. 20.
- Manuale Practicum Iuris Societatis Iesu*, Curia Praepositi Generalis, Rzym 1997.
- Niemiec J., *Zakład naukowo-wychowawczy Ojców Jezuitów w Chyrowie 1886–1939*, Instytut Europejskich Studiów Społecznych, Rzeszów–Kraków 1998.
- O'Malley J., *Pierwsi jezuici*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- Paszenda J., *Kościół św. Barbary w Krakowie z domem zakonnym księży jezuitów. Historia i architektura*, Wydawnictwo Literackie, Kraków–Wrocław 1985.
- Paszenda J., *Cztery wieki jezuitów w Krakowie*, w: *Studia z historii jezuitów*, Towarzystwo Jezusowe, Kraków 1983.
- Poplatek J., *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, Kraków 1973.
- Practica Quaedam*, Rzym 1994.
- Sygański J., *Dyplom Piotra Myszkowskiego, biskupa krakowskiego, oddający Jezuitom kościół św. Barbary*, „Nasze Wiadomości”, t. 3: 1910–1912.
- Załęski S., *Historia zniesienia zakonu i jego zachowanie na Białej Rusi*, nakładem autora, Lwów 1874.

ARCHIWALIA

- Album Sodalium Congregationis sub titulo Assumptionis B. Mariae V. erectae In domo professa Cracoviensi Societatis Iesu*. ATJKr rkps 848.
- Augustynek S., *Prowincja Małopolska Towarzystwa Jezusowego w latach 1926–1939*. Kraków 2020, maszynopis.
- Boroń A., *Historia i praktyka kształtowania zasobu w Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego*. Katowice 2006, maszynopis.
- Dyplom papieża Grzegorza XIII*, ATJKr rkps 1731.
- Dyplom Stefana Batorego*, ATJKr rkps 1730.
- Dyplomy Zygmunta Wazy*, ATJKr rkps 1732, 1735, 1736.
- Listy o. Jana Beyzyma T.J. Opiekuna trędowatych na Madagaskarze pisane do O. Marcina Czerwińskiego redaktora „Misyj Katolickich” (...) w latach 1898–1902*. ATJKr rkps 269-I.
- Poplatek J., *Historia Archiwum Prowincji Małopolskiej*, rkps ATJKr 1149-XVI.
- Praktyczne wskazania dotyczące archiwów Prowincji, Domów i Dzieł Apostolskich, maszynopis.